

LAKI MIHÁLY

A nagyvállalkozók tulajdonszerzési esélyeiről a szocializmus után

A felhalmozott tudás, készségek és kapcsolatok alapján hasonlóan jellemezhető magyar nagyvállalkozók több felől érkeztek ebbe a társadalmi csoportba. Az egyik jellegzetes életút azoké, akik már a szocialista rendszerben átléptek a magánszektorba, és 1989 után kisvállalkozóból lettek nagytőkésé. A másik életútípus a volt állami vállalati, nagyszövetkezeti közép- és felsővezetők, akik a rendszer összeomlása után lettek nagytulajdonossá. A két csoport tagjai a párttagság által befolyásolt állami vállalati előmenetel, valamint a magángazdaságba való átlépés idejének és módjának eltérései miatt különböző eséllyel vettek részt a privatizációban. Az állami-szövetkezeti szektort a szocialista rendszer összeomlása előtt elhagyók inkább új vállalatot alapítottak 1989 után, a szektorban végig kitartó, gyakrabban párttag, középvezetők és igazgatók pedig többnyire a korábban állami tulajdonban levő vállalatokat szerezték meg.

Neves társadalomkutatók már a szocializmus utolsó éveiben, majd a szocializmus összeomlása utáni kezdeti fejlemények alapján ismerni vélték, nemcsak a szocializmus utáni gazdaságban meghatározó hányadú magántulajdon várható eloszlását, de azt is, hogy *mely társadalmi csoportokból kerülnek ki a jelentős tulajdonnal rendelkező vállalkozók*. Az új politikai erők programjaiban is sok szó esett a kívánatos tulajdonosi szerkezetről (Laki [2000a]).

Cikkünkben először összefoglaljuk ezeket a *hipotéziseket*.¹ Ezt követően kutatási eredményeinket összevetjük a hipotézisek egy részével. *Szalai Júliával* és szeretett barátunkkal, az 1999-ben elhunyt *Vajda Ágnessel* 1997–1998-ban indított leíró-elemző kutatásunkban a *magyarországi nagy magánvállalkozások stratégiájának, a nagyvállalkozók tudásának, üzleti viselkedésének, értékeinek leírását és elemzését tűztük ki célul*.

A terepkutatás során hazai tulajdonban lévő közepes és nagyvállalatokban stratégiai döntéseket hozó, a céget irányító, főtulajdonos nagyvállalkozókkal vagy meghatározó tulajdonrészrel és fontos vállalatirányítási beosztással rendelkező résztulajdonosokkal készültek részletes élet- és vállalkozástörténet-interjúk.²

Ebben az írásunkban az interjúkból kigyűjtött ismérveknek, mozzanatoknak a legegyszerűbb statisztikai módszerekkel történő elemzésére vállalkoztunk. A hasonló helyzetek, események statisztikai táblázatokba rendezése segítette a *vállalkozás- és vállalkozó-*

¹ Az új tulajdonosok társadalmi háttere, rekrutációja iránt a kommunista és a magukat nemzeti-radikálisnak nevező, valójában újfasiszta vagy hungarista publicisták is élénken érdeklődnek. Ők nem tagjai a tudományos közösségnek, humanista értelmiséginek sem tekinthetők, nézeteikkel ezért itt nem foglalkozunk.

² A közel ötven interjú és a másodlagos források (újságcikkek, riportok, statisztikák stb.) feldolgozása után most a tapasztalatainkat összegző könyvön dolgozunk.

típusok leírását. A típusok *gyakoriságát* természetesen nem lehet a 48-elemes, nem reprezentatív mintával megállapítani, vagy akár csak megbízhatóan becsülni. A sikeres vállalkozások *indulásának* körülményeire, főként *a tulajdon szerzésének folyamatára* figyeltünk. Feltételeztük, hogy nemcsak az életút során *felhalmozott tudás, készségek és kapcsolatok*, de a megkérdezettek életútját *meghatározó döntések* is jelentősen befolyásolták a tulajdonszerzés módját és esélyeit.

A hipotézisek

1. (korai, de erős) hipotézis. *A szocializmusbeli kisvállalkozók közül kerülnek ki a vezető magánvállalkozók.* A nagy magántulajdonnal szemben könyörtelen magyarországi kommunista rendszer *mindvégig* elfogadta a legális kisvállalkozók (működési engedéllyel rendelkező kisiparosok, kiskereskedők, később szállítási vállalkozók) *korlátozott* jelenlétét a szocialista gazdaságban. Nemcsak eltűrte, de időnként támogatta az állami-szövetkezeti tulajdonban levő termelési tényezők magánhasznosításának (bérlet, tagsági szerződés, háztáji stb.) különös formáit. A szocialista rendszer kisvállalkozásainak világában százezrek sajátítottak el a vállalkozáshoz szükséges készségeket, és halmoztak fel tökéletesen is működtethető vagyontárgyakat (*Róna-Tas* [1997], *Laki* [1998], *Kuczi* [2000]). A szocializmus utolsó éveiben készült egyes elemzések szerint mindez *jó esélyt adott arra, hogy elsősorban a sikeres kisvállalkozók közül kerüljenek ki a radikálisan átalakított szocialista piacgazdaság vezető vállalkozói:* „Úgy tűnik tehát, hogy a gazdaság piaci szektorából egy új elit kezd kialakulni, egy olyan elit, melynek a privilégiuma a tőkejavak birtoklásán, nem pedig a bürokratikus hierarchiában elfoglalt helyen alapul.” (*Manchin-Szelényi* [1986] 89. o.) „Hazai körülményeink legmegbízhatóbb jellemzője éppenséggel az, amiről ez a könyv számolt be: az elmúlt két évtized kispolgári fejlődése során kialakult egy olyan »káderanyag«, a piaci versenyben kiképzett, tehetségében megmért vállalkozói réteg, mely ott áll a startvonalon, s kész nekiindulni, ha eldördül a startpisztoly.” (*Szelényi* [1992] 217. o.)

2. (uralkodó) hipotézis. *Elsősorban a volt nomenklatúra tagjai lesznek nagytulajdonosok.* Az *1. hipotézis* a széthulló, késői szocializmus terméke volt. Ezzel szemben a *2. hipotézist* – azaz, *hogy az új nagyvállalkozók a korábbi rendszer kiváltságos rétegeiből (nagyvállalati igazgatók, a pártapparátus közép- és felsőszintű vezetői) kerülnek ki* – elsősorban a szocializmus végső bomlásának hónapjaiban és az átmenet első éveiben fogalmazták meg. A politikai hatalom ellenőrzött megosztása, majd átadása okozta hátrányokat ellensúlyozta (volna) „a nomenklatúra tulajdonhoz juttatása” (*Staniszki* [1991]). „A hatalom konvertálásának másik módja az, hogy a párt- és állami oligarchia tagjai családi, nepotisztikus és kliensi kötelékeket építenek ki a menedzseri és vállalkozói szférával, és így megindul a gazdasági profitorok szabad áramlása e szférák között, és ezzel elkezdődik az e szférák közötti ellentétek, feszültségek csökkenése. Ha a vezető pozícióban lévő állami vagy pártvezető lányának butikja van a Belvárosban, a fia egy nyugati cég vezérképviselője, a veje pedig egy újdonsült hazai részvénytársaság vagy holding elnöke, ha unokája Oxfordban tanul, és az anyósának panziója van valahol a Balaton partján, akkor a nagy koalíció lehetséges fő partnerei már a karácsonyi ünnepi vacsora asztala körül is egybegyűlhetnek. És amit a családfő bürokratikus hatalomban esetleg elveszít, az busásan megtérül a család gazdasági hatalmának a növekedésében.” (*Hankiss* [1989] 328. o.)

A hipotézis szerint a nomenklatúrakapitalisták elsősorban a spontán privatizáció során szereznek tulajdont, de a privatizáció más formáiból, így a dolgozói-menedzseri kivásárlásból, a vócsprivatizációból (*Benacek* [1995]) is tetemes hasznot húztak: „Az államtalanításnak, a piacosításnak, a demokratizálásnak igen sokféle útja nyílt meg a

szovjet birodalom széthullása nyomán. 1988–1989-ben azonban a befolyásos ellenzéki irányzatok azt a megoldást fogadták el, ami a leginkább kedvezett az új viszonyok között helyét kereső-őrző pártállami elitnek. Jóváhagyták, hogy az állami tulajdon magánosítása a második gazdaságban lassan megerősödő kisvállalkozói réteg feje felett, sőt egyenesen annak rovására menjen végbe, gyakorlatilag az állami menedzserbürokrácia kiváltsága maradjon, amely az állam tulajdonát érvényes keretek között tehetette magántulajdonává.” (Lányi [1996] 154. o.)

„Az esetek nagy száma és a megmozgatott hatalmas összegek alapján bizvást gyaníthatjuk: nem egyszerű szabad rablásról vagy egy klientúra alkalmi feltöltéséről, hanem alkalmasint egy nemzeti nagytőkés osztály megteremtésére irányuló törekvésről, a klientúrának mint a szocializmus hatalma vesztett hajdani uralkodó osztályának ismét uralkodóvá tételéről, s az ehhez szükséges vagyonnak a volt szocialista tulajdon egyszerre legális, féllegális és illegális széthordásával való biztosításáról van szó.” (Tellér [1999] 47. o.)

A hipotézis fontos altétele, hogy a volt uralkodó osztályon (nómenklatúrán) belül az igazgatók (menedzserek) tulajdonszerzési esélyei a legkedvezőbbek: „az új hatalmi eliten belül a menedzserelit rendelkezik a legtöbb társadalmi-kapcsolati tőkével. A menedzserelit kiváltképp eredményes volt abban, hogy korábbi politikai tőkéjét társadalmi tőkére váltsa át, azaz olyan személyes kapcsolatrendszert alakítson ki, mely nélkül a posztkommunista társadalomban alig lehet boldogulni. A menedzserek, akik egyszerre rendelkeznek kulturális, kapcsolati és gazdasági tőkével, olyan otthonosan mozognak a posztkommunista társadalom viszonyai közt, mint hal a vízben.” (Széleányi [1996] 13. o.)

A hipotézis az egész térségre vonatkozik. „Nevetséges, hogy a nómenklatúra a legnagyobb szerzeményeihez a rendszer bukása után többnyire nem elfüggönyözött szobákban megkötött egyezségekkel jutott hozzá a régi rezsim végnapjaiban, és nem is nyílt lopással és megvesztegetéssel, hanem teljesen törvényes úton, a különböző magánosítási programokon keresztül, amelyeket az új, reformer kormányok dolgoztak ki és hajtottak végre Kelet-Európában.” (Frydman–Murphy–Rapaczynski [1996].)

3. (erősödő) hipotézis. A külföldi tulajdonosok jutnak meghatározó szerephez. Lehet – így az érvelés –, hogy az új tulajdonosok számszerű többségét a hazai munkavállalók, állampolgárok vagy éppen a kárpótlásra jogosultak adják. „Mihelyt azonban a külföldi tulajdonban levő gazdasági erő kb. a 90-es évek közepére kiépül (például működésbe lép a másfél milliárd dollárnyi külkereskedelmi szufficitet produkáló néhány mamutvállalat), az osztozkodás hatalmi viszonya megfordul. A kívülről betelepülők megérik, átlátják, hogy a belső elitek hatalma tőlük, az ő teljesítményüktől, helyben maradásuktól függ, s ha akarnák, akármeekkora jövedelmet kivonhatnának a gazdaságból és a mögöttes társadalomból. Ettől kezdve a gazdaságból és a társadalomból kivont jövedelmen nem a belső elitek osztoznak velük, hanem ők osztoznak a belső elitekkel. Immár nem a belső elitek van külső támasza, hanem a külső tőkének van belső támasza, képviselője. Ezzel jön létre az újabb, a kamat helyett a profiton alapuló uzsorakonstrukció, ezt azonban lényegileg a külső tulajdonosi kör vezérli, a gazdaságnak és a társadalomnak, benne a hazai elitnek csak annyi jövedelmet visszahagyni, hogy gazdasága ne állhasson saját lábára, s így a folyamatos küldő egyensúly-finanszírozásra rá legyen szorulva.” (Tellér [1999] 73. o.)

A külföldi befektetők fontos alcsoportját alkotják azok, akik a „diaszpóra folyosóján” (Brucan [1996]) tértek vissza, és külföldön szerzett vagyonukat a hazai gazdasági vállalkozásokba fektették. A diaszpórabefektetők között található a korábban nagy vagyonukat az államosítás során elvesztett birtokos, tőkés családok tagjait (lásd a 4. hipotézist), de több országban fontos szerepet töltenek be a szocializmus késői szakaszában a fejlett ipari országokba menekültek, települtek, akik később sikeres vállalkozók, üzletemberek lettek.

4. (gyenge) hipotézis. *A volt nagytőkések leszármazottai lesznek az új nagyvállalkozók.* A keletnémet magánosítás számos története, a Csehországba visszatelepülő Bata-család vagy Magyarországon a Zwack-család sikeres részvétele a korábban államosított családi vállalatok (re)privatizálásában jelzi, hogy felhasználva a kárpótlási törvények adta lehetőségeket, a nagytőkések és nagybirtokosok leszármazottai is bekapcsolódtak a szocializmus utáni tulajdonszerzésbe. Más történetek viszont arról szólnak, hogy a régi tulajdonoscsaládok alulmaradnak a privatizációs versenyben. A Zsolnay Porcelángyár esetében például többéves küzdelem (pereskedés) után főként a vállalat igazgatóiból álló csoport, majd később egy állami tulajdonban lévő bank kezébe került a vállalat (Laki [2000b], Molnár [2001]).

A csoport tagjainak a rendszerváltás utáni gazdasági tevékenységét feltáró újságcikk szerzői arra következtetésre jutottak, hogy a „második világháború előtti Magyarország leggazdagabb arisztokrata-földbirtokos és tőkés-nagypolgári családjainak külföldön vagy itthon élő leszármazottai közül csak néhányan kapcsolódtak be intenzíven a rendszerváltás után szabaddá vált hazai üzleti életbe. A HVG által »megtalált« utódokkal folytatott beszélgetésekből és más információkból kibontakozó összkép azt mutatja, hogy az egykori gazdasági elit mai utódai – ritka kivétellel – gazdasági erőben egyelőre nemigen mérkőzhetnek a késő szocializmusban kinevelkedett új »mágnásokkal.« (Visszatért utódok ... [1996].)

5. (kiegészítő, ám elterjedt) hipotézis. *Nem a tulajdon, hanem az irányítás a fontos: a vállalatigazgatók maradtak az új tulajdonviszonyok között is a döntési rendszer kulcsfigurái.* A menedzserek forradalmaként leírt rendszerváltás során a privatizáció előkészítésében, a partnerek kiválasztásában, majd a vállalat auditálásában kulcsszerepet játszottak a nagy helyismerettel rendelkező igazgatók (Brada–Singh [1999]). Az állami és a magántulajdont kombinálva, a tulajdonlás változatos formáit hozták létre. A tisztázatlan tulajdonviszonyok között – *anélkül hogy megszerezték volna a formális tulajdont, ők döntenek a legfontosabb kérdésekben – ők gyakorolják a tulajdonnal járó legfontosabb jogokat* (Stark [1994]).

A kutatás tárgya

Kutatásunk során két térben vizsgálódtunk: egy alig néhány éve formálódó társadalmi csoport körében, amely egy ugyancsak rövid múltra visszatekintő vállalatcsoportban szerzett irányítási, döntési és tulajdoni jogosítványokat.

Nem vizsgáltuk a gazdasági döntéshozók teljes körét. A tulajdon (az idegen munkaerő és javak feletti tartós rendelkezés) *másfajta* ésszerű viselkedéssel jár, mint amikor mások tulajdonát ideiglenesen, díj ellenében használják, vagy amikor valakit a tulajdon működtetésével vagy éppen a tulajdon működtetésének felügyeletével bíznak meg. Különbséget tettünk tehát a tulajdonos, a bérlő, az igazgató, valamint a törvények, szabályok betartásáért felelős hivatalnok között, noha tudjuk, hogy erős az átfedés és folyamatos az áramlás csoportjaik között. *Kutatásunknak nem tárgya a tulajdonnal nem, vagy csak elenyésző mértékben rendelkező igazgatók és a gazdaság irányításában részt vevő, ám jelentős tulajdonnal ugyancsak nem rendelkező politikusok és hivatalnokok csoportja.* Cikkünkben tehát *nem vizsgáljuk az 5. hipotézist.*

Számos tanulmány említi a *külföldi tőke*, ezen belül a nemzetközi vállalatok növekvő, esetenként meghatározó jelenlétét a magyar gazdaságban (Árva [1995], Kőhegyi [1998], Hamar [1998]). A befektetett külföldi tőke mennyisége, a külföldi tulajdonban levő cégek (tulajdonosaik, irányítóik, érdekvédelmi szervezeteik) stratégiája jelentősen befolyásolja a magyar gazdaság és társadalom helyzetét, ám *nem tekintettük őket kutatásunk tárgyának, így cikkünkben a 3. hipotézissel sem foglalkozunk.*

A állami tulajdon részaránya gyorsan csökkent az elmúlt tíz évben. Az állami tulajdonon belül jelentős a magánosításra szánt, ám nehezen vagy egyáltalán nem eladható vállalatok köre. Az átmenet eddigi kormányai az állami vállalatok egy másik, változó kiterjedésű csoportját tartósan állami tulajdonban, állami többségi tulajdonban kívánják tartani. *Az állami, önkormányzati tulajdonban lévő vállalatok heterogén csoportja nem kutatásunk tárgya.* A kutatás során a magyar magántulajdonban lévő *kisvállalatok* csoportjával sem foglalkoztunk.

Kutatásunk tárgyai tehát a többségi vagy kizárólagos hazai tulajdonban lévő közepes és nagyvállalatok. Ezek túlnyomórészt társas vállalkozások, *többszintes irányítási* szervezettel, ahol a vezetés és a munkások, alkalmazottak között tagolt szakirányítás (osztályok, törzskar, hálók, divíziók stb.) helyezkedik el. Ez a szerkezet a fejlett piacgazdaságokban jellemzően 50-100 fő feletti létszám és ezzel arányosan nagy forgalom, termelés mellett alakult ki (Chandler [1966]).

A *vállalatok* halmazának méret és tulajdon szerinti csoportosítása segítette a kutatásunk tárgyát jelentő *személyek* halmazának meghatározását is. A csoportismérveket felhasználva zártuk ki a kutatásból a vállalatokat irányító igazgatókat, az állami és önkormányzati vállalatokban a tulajdonosi jogokat gyakorló hivatalnokokat, továbbá az összes külföldi tulajdonost. A vállalati méret elemzése alapján döntöttük el, hogy a hazai tulajdonosok közül a kutatás nem érinti a *kisvállalkozókat* (a mikro- és kisvállalatok tulajdonosait). A kutatás tárgyai maradtak a *jelentős tulajdonnal rendelkező hazai magánszemélyek, illetve magánszemélyekből álló tulajdonosok vállalkozásai*. Minden felkeresett személy az interjú készítésének időpontjában több száz főt foglalkoztató és/vagy évi több százmillió, több milliárd forint forgalmat bonyolító vállalat, vállalatcsoport többségi vagy meghatározó tulajdonosa volt.

A vagyonhoz fűződő kapcsolat leírásával láthatóan tovább *szűkítettük* a kutatásunk tárgyát képezők körét. A jelentős tulajdonnal rendelkező magánszemélyek körének a jelen kutatásunkban *nem* vizsgált, ám igen fontos alsóportjait alkotják ugyanis azok, akik *nincsenek jelen* az általunk vizsgált vállalathalmazban. Ilyenek a *potenciális nagytulajdonosok*, akiknek éppen nincs meghatározó tulajdonrészük magyar vállalatban, vállalatokban, de a tulajdonukban levő pénz vagy a más formában felhalmozott vagyonuk *képessé* teszi őket arra, hogy ilyen tulajdonrészeket szerezzenek. Nem tárgya tanulmányunknak a számottevő vagyonnal nem rendelkező, de a kapcsolataik, ismertségük révén a vállalkozáshoz szükséges *tőkét összegyűjteni, majd befektetni képes pénzügyi közvetítők csoportja sem*.

A cikkben így csak az 1. a 2. és közvetve a 4. hipotézis részleges elemzésére vállalkozunk.

A felkeresett nagyvállalkozók néhány tulajdonsága

Amikor az interjúk készítése mellett döntöttünk, lemondtunk arról, hogy a minta kövesse a nagyvállalkozók csoportjának (egyébként nem ismert) belső arányait. A *reprezentativitás feladása* után is törekedtünk azonban arra, hogy a megkérdezettek között képviselve legyenek a főbb gazdasági ágak (ipar, építőipar, mezőgazdaság, szolgáltatások), legyen közöttük kellő számú budapesti és vidéki vállalkozó.³ Túlnyomó többségük férfi, mindössze három nagyvállalkozó nővel sikerült interjút készítenünk. A 48 megkérdezett közül 37-en rendelkeztek felsőfokú iskolai végzettséggel, 13-an szereztek valamiféle egyetem utáni képzettséget, ketten pedig tudományos fokozatot is. Jellemzően életük során

³ Kutatásainkat a hagyományos termelő-szolgáltató szektorokra korlátoztuk. Szabályozásának és működésének különösségei miatt nem készítettünk interjúkat például az egyébként dinamikusan fejlődő pénzügyi szektorban – a bankok, befektetési társaságok, biztosítási cégek világában.

falvakból városokba költöztek, a többség ma már Budapesten él. A 48 megkérdezett nagy része az interjú készítésekor 40 évesnél idősebb volt. Az itt említett mutatók gyakorisága hasonlít a hasonló tárgyú kutatásokban közöltekhez (*Kolosi-Sági* [1997], *Szalai* [1997], *Róbert* [1999]).

A továbbiakban *a tapasztalva tanulás* fontosabb útjait tekintjük át. Eközben elkülönítjük az életút tudás-, képesség- és kapcsolatfelhalmozó szakaszait a vállalkozók életét alapjában megváltoztató, „forradalmi változásoktól”, fordulópontoktól. Az utóbbiak közül tárgyunk szempontjából *meghatározó* jelentőséget tulajdonítunk a MSZMP-tagság vállalásának vagy elutasításának, továbbá annak, hogy a felkeresett vállalkozók elhagyták-e, és ha igen, mikor az állami-szövetkezeti szektort.

Az életpálya felhalmozó szakaszai

A mintánkban szereplő nagyvállalkozók *kivételesen* megfordultak a szocialista gazdaság *állami-szövetkezeti szektorában*. Másként: tudásuk, kapcsolataik és készségeik *egy részét* minden bizonnyal ott halmozták fel. Azt, hogy *mekkora ez a rész*, jelentősen befolyásolta, hogy életkoruktól és az iskolarendszerben eltöltött időtől függően, különböző *hosszúságú ideig tartózkodtak* a szocialista gazdaság állami és szövetkezeti szektorában. A szocializmusban felhalmozott tudás fontosságára utal, hogy a *többség munkában eltöltött éveinek nagyobb része erre az időszakra esett*. A felkeresett 48 vállalkozó közül mindössze hatan léptek be *1980 után* az első munkahelyükre, vagyis töltöttek kevesebb időt a szocialista, mint az 1990 utáni gazdaságban.

Az 1989 előtt a megkérdezetteket alkalmazó *összes* állami-szövetkezeti vállalat, intézmény halmazának megoszlását mutató *1. táblázat* szerint a mintában szereplő nagyvállalkozók – a munkavállalók túlnyomó többségéhez hasonlóan – leggyakrabban a szocialista gazdaságban túlsúlyos állami nagy- és középállalatokkal⁴ álltak munkaviszonyban, ám a kisebb súlyú szövetkezeti szektorban is sűrűn találtak munkahelyet. Az átlagosnál magasabb képzettségű csoport tagjai szép számban tevékenykedtek a kutatás-fejlesztési és a felsőoktatási intézményekben is, *viszont feltűnően ritkán helyezkedtek el az állami és pártszervekben és a kiemelt nagyvállalatokban*.

Akik életüknek a szocialista szektorban eltöltött (különböző hosszúságú) szakaszát egyetlen vállalatnál töltötték el *belső*, ha több vállalatnál, akkor *vállalatváltó munkautat* jártak be. Ha a vállalat vagy vállalatok (szövetkezetek) irányítási rendszerében egyre magasabb posztokra kerültek, akkor *felfelé mozduló*, ha pedig nagyjából azonos beosztásban maradtak, akkor *oldalirányú* karrierről beszélhetünk.

A felkeresett vállalkozók jelentős többsége a vállalatváltók, illetve az egyre magasabb beosztást betöltők, felfelé mozdulók közé tartozott (*2. táblázat*). Ez arra utal, hogy a szocialista szektoron belül is mozgékony, helyzetváltoztatásra képes, *a szocialista gazdaság szabályai és szokásai szerint sikeres emberek* indították és működtették a szocializmus utáni időszak általunk felkeresett, növekedésre képes közép- és nagyvállalkozásainak többségét.

A szocializmusbeli sikeresség másik általunk használt fontos mutatója az állami-szövetkezeti szektorban betöltött *legmagasabb munkakör*. A vizsgált csoport ilyen szem-

⁴ A magyarországi állami-nagyszövetkezeti szektor jellegzetes irányítási-tulajdoni alrendszerekbe tartozó, *eltérő ütemben növekedő és különböző méretű* vállalatokból, intézményekből állt. Az *1. táblázat* gyakoriságai sajnos nem jelzik a vállalkozóinkat foglalkoztató intézmények, köztük a nagyvállalatok egyes csoportjai magatartásának, ezen belül piacfüggőségének a hatvanas-hetvenes években feltárt *különbségeit*, noha ezek is jelentősen befolyásolhatták a megszerzett tudás, készségek és kapcsolatok összetételét és mennyiségét (*Szalai* [1981]).

1. táblázat

A megkérdezett vállalkozók által említett munkahelyek száma
az állami-szövetkezeti szektorban 1989 előtt

A munkahely jellege	A munkahely előfordulásának száma
Kiemelt nagyvállalat („fellegvár”)	5
Nagyvállalat	32
Középvállalat	26
Mezőgazdasági, ipari vagy értékesítő szövetkezetes vállalatok	16
Kisszövetkezet	12
Bank és más pénzintézet	1
Kutatóintézet, egyetem, tangazdaság	15
Állam- és pártapparátus	10
Nem termelő szféra (oktatás, sajtó, művelődés)	12
Összesen	129

2. táblázat

A szocializmuson belüli előmenetel

A karrier jellege	Fő	A karrier jellege	Fő
Belső, felfelé mozduló	8	Vállalatváltó, felfelé mozduló	26
Belső, oldalirányú	6	Vállalatváltó, oldalirányú	8
Összesen	48		

3. táblázat

Az állami-szövetkezeti szektorban elért legmagasabb beosztás

Munkakör	Fő	Munkakör	Fő
Beosztott	11	Középvezető	20
Közvetlen termelésirányító	5	Igazgató, vezérigazgató, elnök	12
Összesen	48		

pontból is jól teljesített. A többség legalább középvezetőként (gyáregységvezető, osztály-, főosztályvezető, igazgató-, vezérigazgató-helyettes) vagy a vállalat, szövetkezet első vezetőjeként (igazgató, vezérigazgató, szövetkezeti, kisszövetkezeti elnök) hagyta el az állami-szövetkezeti szektort (3. táblázat).

Az intézményeken, vállalatokon belül jelentősen különbözik az egyes részlegekben elsajátítható tudás és a kiépíthető kapcsolatok szerkezete. A 48 megkérdezett vállalkozó által az interjúkban említett, az állami-szövetkezeti szektorban betöltött összes munkaposzt megoszlásáról a 4. táblázat tudósít. A beosztotti posztok viszonylag nagy száma egybevág a felfelé mozduló életpályák gyakoriságáról tett korábbi megállapításunkkal: sokan kezdték a vállalati szövetkezeti ranglétra alján, onnan kerültek magasabb beosztásba. A magasabb beosztások (101) közel kétharmadában (64) a megkérdezettek a vállalat (szövetkezet) fő tevékenységét végző alacsonyabb szintű egységet irányítottak, vagy a vállalatot, szövetkezetet irányító szűkebb kör (a menedzsment) tagjai voltak. A szaktudást vagy szakosodást igénylő úgynevezett törzskari posztok (pénzügy, szervezés, értékesi-

4. táblázat

Az interjúkban említett, a szocialista időszakban az állami-szövetkezeti szektorban betöltött munkaposztok

Munkaposzt	Előfordulások száma	Munkaposzt	Előfordulások száma
Beosztott munkás, alkalmazott	26	Gyártmányfejlesztés, kutatás-	
Beosztott mérnök, agrónómus, technikus, közgazdász, kutató	37	műszaki fejlesztés	5
Vállalaton belüli egység irányítása*	36	Kutatási vállalkozás	3
Vállalatirányítás (igazgató vagy helyettese)	28	Minőségellenőrzés	1
Értékesítés, beszerzés, marketing	9	Pártmunkás	3
Szervezés	2	Államigazgatás	3
Közgazdasági, pénzügy, könyvelés	4	Tanár, népművelő, újságíró	7
		<i>Összesen</i>	<i>164</i>

* A vállalat fő tevékenységét végző gyár, gyáregység, építésvezetőség, üzemegység, ágazat, telep, áruház, bolthálózat, bolt, szerviz stb. vezetése.

tés, kutatás stb.) gyakorisága jóval kisebb. A korábbiak alapján nem meglepő, hogy a gazdaságon kívüli világban betöltött munkaköröket is viszonylag kevés alkalommal említették.

Összefoglalva: a vállalkozó tulajdonosok szocializmusbeli életútjának áttekintése közben a felhalmozott és a szocializmus után hasznosítható tudás, kapcsolatok és készségek elemzése szempontjából *fontos hasonlóságokra, jellemző helyzetekre* bukkantunk. *Többségük* huzamosabb ideig nagy- vagy közepes méretű állami vállalatokban dolgozott. Többnyire nem ragadtak meg egy cégnél, hanem két-három vállalat vagy szövetkezet alkalmazásában álltak. Csak néhányan töltöttek be törzskari posztokat. (Jellemző, hogy egyikük sem irányított munkaügyi, személyzeti, jogi vagy beruházási osztályt.) A vállalaton belül – vagy vállalatot váltva – a többség egyre magasabb posztokra került. A leggyakrabban a kisebb egységek (műhely, telep, bolt) éléről egy nagyobb szervezeti egység (gyáregység, ágazat, építésvezetőség, bolthálózat) vezetői posztjára, majd onnan a vállalatot irányító igazgatók csapatába kerültek. A gazdaságon kívüli világban (beleértve a pártapparátust és az államigazgatás intézményeit) viszonylag kevesen fordultak meg közülük.

Az életpálya fordulópontjai

A számos hasonló adottsággal, készséggel rendelkező vállalkozók *az életpályájuk fordulópontjain markánsan eltérő döntéseket hoztak*. A párttagság vállalása vagy elutasítása kitüntetett esemény, fordulópont volt: akik nem vállalták, elhárították a belépést az MSZMP-be, szerényebb karrierre számíthattak. *Széles Gábor*, az egyik legnevesebb magyar nagyvállalkozó (aki nem szerepel a mintánkban) így írja le szocializmusbeli pályájának vállalkozás előtti szakaszát: „A Geofizikai Kutató Intézetben 16 év alatt jutottam el egészen a laborvezető mérnöki beosztásig, amivel teljesen meg voltam elégedve. Feljebb nem juthattam volna, mert ahhoz már kellett volna a párttagság.” (Boros [2000] 47. o.)

A felkeresett nagyvállalkozók között jóval nagyobb a volt párttagok részaránya, mint a felnőtt lakosságban. Több mint a harmaduk (18 fő) mondta el az interjúk során, hogy tagja volt az MSZMP-nek (5. táblázat). A volt párttagok száma valószínűleg ennél is nagyobb. Néhány interjúalanyunk ugyanis nem kívánt a párttagságról beszélni, nem vál-

5. táblázat
Párttagság és szektorváltás

Párttagság	A munkaút típusa			Összesen
	csak állami munkahely	megosztva állami–magán	átlépett a magánba	
Párttag volt	11	5	2	18
Nem volt párttag	12	5	13	30
Összesen	23	10	15	48

lalta múltjának ezt a részét. A párttagságot vállalók *ma* többnyire azzal magyarázzák a belépésüket az MSZMP-be, hogy ez a szocialista rendszerben *az előmenetel szükséges és kikerülhetetlen feltétele volt.*⁵ Kevesebben vannak, akik *baloldali* (reformkommunista vagy szociáldemokrata) *meggyőződésükkel is* indokolták akkori lépésüket.⁶

A felkeresett vállalkozók életének másik fontos fordulópontja volt, amikor arról döntöttek, hogy átlépnek-e a magánszektorba. Nem csekély közöttük azoknak a száma, akik a rendszer összeomlásáig *kizárólag az állami-szövetkezeti szektorban* tevékenykedtek, és csak 1989 után léptek át a magánszektorba. Szerény többségben vannak azonban azok, akik – többnyire a nyolcvanas évek első felében – radikális fordulatot végrehajtva, *átléptek* a szocializmusbeli legális magánszektorba, vagy megtartották állami-szövetkezeti állásukat és pozíciójukat, de *párhuzamosan* a magángazdaságban is tevékenykedtek (5. táblázat).

6. táblázat
Az állami-szövetkezeti szektorban elért legmagasabb beosztás

Munkakör	A munkaút típusa			Összesen
	csak állami munkahely	megosztva állami–magán	1989 előtt átlépett a magánszektorba	
Beosztott	6	1	4	11
Termelésirányító	–	1	4	5
Középvezető	8	7	5	20
Igazgató, vezérigazgató, elnök	9	1	2	12
Összesen	23	10	15	48

⁵ Egyikük például így értelmezte belépésének s pártiskolára küldésének indokait és körülményeit: „Ezt kérte a kerületi pártbizottság titkára. De én egy perc múlva megadtam magam, mivel mindenáron képezni szerettem volna magam. Nem bánom, de soha nem is érdekelt, hogy a párt tagjaként segítsek magamnak. Én megmondom őszintén, akkor félig-meddig attól tartottam, ha akkor nem végzem el, akkor az olyan nyomást gyakorolt volna a cégre, ami nem viszi előre a vállalkozást. Inkább azt mondtam, hogy feláldozom magam, csinálom. És nem bántam meg.” (Interjúrészlet.) Az összefüggés fordítva is állt.

⁶ „Az biztos, hogy főosztályvezető már nem lehettem volna nélküle. De nem, megmondom őszintén, hogy még most is baloldali elkötelezettségű vagyok. Tehát nem annyira balos, mint... Akkor sem voltam annyira balos, de mondjuk úgy, szociáldemokrata beállítottságú vagyok. Tehát nem esett ez annyira távol tőlem. És amikor én párttag lettem, már elég laza volt. Nekem nem esett túlságosan nehezemre ez az egész. Valami olyasminnek tartottam, ami muszáj, hogy ha az ember előbbre akar jutni, e nélkül nem lehet. De nem esett nagyon messze a szemléletemtől. És én még akkor azt is gondoltam, ami nagyon elcsépelte ma már, de ezt én nagyon komolyan gondoltam, hogy belülről esetleg jobban lehet (javítani – L. M.) ezeket a dolgokat.” (Interjúrészlet.)

Az életút fordulópontjain hozott „stratégiai” döntések hatottak egymásra: a volt párttagok többsége 1989 előtt kizárólag az állami-szövetkezeti szektorban tevékenykedett, a szektort a szocializmus éveiben elhagyók zöme párton kívüli volt. Az állami-szövetkezeti szektorban az átlagnál hosszabb időt töltők (többnyire párttagok) pedig gyakrabban kerültek a vállalatok döntési rendszerének legfelső vagy meghatározó posztjaira, mint az inkább pártonkívüli, a szektort részben vagy teljesen elhagyók (6. táblázat).

A tulajdonszerzés eltérő módjai

A lassú, fokozatos változásokhoz szokott szocializmusbeli magánvállalkozók, hasonlóan az állami vállalatok válságmenedzselésében gyakorlatot szerzett vezetőkhez, a nyolcvanas évek végén, a gyors politikai és társadalmi változások egy viszonylag korai szakaszában felismerték, hogy a szocialista rendszer összeomlott, és ezért gyökeresen új stratégia kidolgozására, alkalmazására van szükség és lehetőség. Megértették, hogy a történelemben ritka, forradalmi időszak következik: „Én tulajdonos akartam lenni. Ez történelmi lehetőség, ez nekem egy életbe egyszer, sok életbe egyszer adatik meg. Akkor megvolt a lehetőség. Sem előtte, sem utána. És évszázadok eltelnek, amíg lesz ilyen lehetőség.” (Interjúrésztlet.) „Itt van a nagy rendszerváltás, itt van az iszonyatos lehetőség. Itt vagyoni kell szert tenni, mert majd a gyerekeidet már nem fogja érdekelni, hogy te most mennyire voltál elkötelezett, és tőzsdét szerveztél. Mi marad belőle?” (Interjúrésztlet.)

Magyarországon, itt nem részletezendő okokból, nem került sor az állami vagyon ingyenes szétosztására (az úgynevezett kuponos privatizációra). Minden tulajdonszerzés, illetve új vállalkozás egyúttal tőke mozgósításával, befektetésével járó tranzakció vagy tranzakciósorozat. Az interjúk elemzése során *markánsan eltérő indulásokat, tulajdonszerzési stratégiákat figyelhetünk meg.*

1. Külön csoportot alkotnak azok, akik *keves saját tőkét* és jelentős mennyiségű kedvezményes hitelt felhasználva *munkahelyük magánosítása során* lettek a vállalat meghatározó *tulajdonosai*. Egyik interjúalanyunk – egy gépipari közép vállalat vezérigazgatója – a menedzsmet öt tagjával szövetkezve, egymillió forint alapítótőkével létrehozott egy kft.-t a vállalat kivásárlására. A hat tulajdonos közül a vezérigazgató bevitt tőkéje és ezzel részesedése 40 százalék volt, a többiek közül „egy 20 százalékot kapott, négyen pedig 10-10 százalékot.” (Interjúrésztlet.) Az akcióba bevont vezetők által létrehozott vállalati mrp-szervezet és a menedzserek kft.-je sikeresen pályáztak a magánosítást szolgáló kedvezményes E-hitelért. A volt vezérigazgató így írta le a vállalat privatizálásának döntő szakaszát: „45 százalékos árfolyamon vettük meg a körülbelül 600 millió forintos részvénytárcsát az mrp-vel közösen, ez a vagyon 55 százaléka volt, mert közben bevonták az önkormányzatot, az kapott körülbelül öt százalékot, és akkor félretettek körülbelül 10 százalékot a társadalombiztosításnak. Körülbelül 55 százalék maradt. Nem egészen 5 százalék lett az mrp-é. Mindenki jegyezhetett, amennyit akart. Más kérdés, hogy [a dolgokat] nem arra irányítottuk, hogy csináljátok.” (Interjúrésztlet.)

2. A tulajdonszerzők egy másik csoportjába azok tartoznak, akik – felhalmozott pénzüket, pénzzé tett vagyonukat vagy mások tőkéjét felhasználva – *privatizációs pályázaton meghirdetett vállalatokat, vállalatrészeket vásároltak, majd adtak tovább*. Egy ilyen, vállalati középvezetők közül szerveződött csoport tudását és tevékenységét a következőképpen írta le a vezetőjük. „Volt helyismeretünk. Tudtuk, hogy a vállalatok milyen körben vannak pénzügyileg. Tehát ez most egy jó vagy rossz vállalat. Felszámolás előtt áll, vagy nem áll. Éppen »elműködik«, vagy voltak olyanok, hogy nemcsak »elműködött«, de tartósan lekötött betétje is volt. Igazából ketten, hárman voltunk, akik ezt össze tudtuk rakni ... Volt egy olyan cégünk, amely a saját erőt elő tudta teremteni, ezzel nem volt

gond. Volt banki kapcsolatunk, kapcsolataink, ahol a szükséges hitelt, tehát az E-hitel-ígérvényt meg tudtuk szerezni. Ezenkívül, mert ez is egy tudás, meg tudtuk ítélni, hogy annak a vállalatnak milyenek a piaci kapcsolatai és perspektivikusan, mondjuk öt év távlatában milyenné fog válni. Tudtuk, hogy adott esetben onnan mi választható le és értékesíthető, segítő a privatizációs terheknek a visszafizetését. Tehát ez volt az, amit mi, akik ott összeverődünk, igazából tudunk. És ez elég volt ahhoz, hogy sikeresen pályázzunk. Tudunk pályázni.” (Interjúrészet.)

3. Egy újabb csoportba sorolhatjuk azokat, akik a szocializmus összeomlása előtt vagy közvetlenül utána *vállalatot (vállalatokat) alapítottak*. Az induláskor befektetett saját tőkerész itt sem volt jelentős. A *kis- vagy mikrovállalatok* alapításához akkoriban szükséges, viszonylag csekély tőke (pénz, fizikai vagyon stb.) mennyisége és forrásai többnyire elegendőnek bizonyultak az induláshoz. Egy ma már több milliárd forint éves bevétellel rendelkező nagyvállalkozó például úgy indította a vállalkozását, hogy „egy 30 négyzetméteres, ilyen felszuterén helyiséget béreltünk, 20 ezer forintért, ez volt a befektetés, a beruházás” (interjúrészet).

4. Külön csoportot alkotnak azok, akik *kombinálták a tulajdonszerzés említett módjait*: új vállalatot alapítottak, és a privatizációba is bekapcsolódtak.

A vállalkozás indításának, a tulajdonszerzés módjának eltérései jórészt azzal kapcsolatosak, hogy a sokban hasonló tudást, készségeket felhalmozó vállalkozó-tulajdonosok az *életpályájuk fordulópontjain eltérő jövedelemszerzési és karrierstratégiákat választottak*. Az MSZMP-tagság vállalása vagy elutasítása, az állami-szövetkezeti szektor elhagyásának ideje és mértéke és e két tényezővel összefüggésben az állami vállalatok, szövetkezetek szervezetében elfoglalt hely jelentősen befolyásolta a szocializmus összeomlása *utáni* tulajdonszerzés esélyeit és módját.

A volt párttagok *leggyakrabban a munkahelyük privatizálása során szereztek tulajdont* 1989 után (7. táblázat). *A közülük új vállalatot alapítók többsége is részt vett a magánosításban. Az összefüggés fordítva is áll: túlnyomórészt nem voltak tagjai a pártnak azok, akik nem vettek részt a privatizációban, hanem új vállalatokat alapítottak.*

7. táblázat

Az MSZMP-tagság és a tulajdonszerzés főbb típusai

A tulajdonszerzés módja	MSZMP-tag volt	Nem volt párttag	Összesen
A privatizálás során korábbi munkahelye vagy egy része tulajdonosa lett	10	3	13
Privatizált javak adásvételével jutott vállalatának vagyonához	0	2	2
Vállalatot alapított, de a privatizálásban részt véve is növelte a vagyont	5	7	12
Vállalatot (vállalatokat) alapított	2	17	19
Nem értékelhető	1	1	2
Összesen	18	30	48

Az állami szektorban maradás vagy a teljes, illetve részleges átlépés ugyancsak befolyásolta a tulajdonszerzés módját. Akik 1989-ig az állami-szövetkezeti szektorban maradtak, gyakrabban szereztek meghatározó tulajdonrészt az állami-szövetkezeti vagyon privatizálása során, mint azok, akik már korábban elhagyták az állami-szövetkezeti szektort (vagy párhuzamosan tevékenykedtek a magán- és a szocialista szektorban) Az utóbbiak között viszont gyakran fordultak elő az új vállalatot alapítók (8. táblázat).

Ezek után aligha meglepő, hogy a „vállalatuk” élén zömmel a rendszerváltás után is

8. táblázat
Az életpálya fordulópontjai és a tulajdonszerzés főbb típusai

A tulajdonszerzés módja	A munkaút típusa 1989-ig			Összesen
	csak állami munkahely	megosztva állam–magán	átlépett a magánba	
A privatizálás során korábbi munkahelye vagy egy része tulajdonosa lett	10	3		13
Privatizált javak adásvételével jutott vállalatának vagyonához	2			2
Vállalatot alapított, de a privatizálásban részt véve is növelte a vagyont	3	4	5	12
Vállalatot (vállalatokat) alapított	6	3	10	19
Nem értékelhető	2			2
Összesen	23	10	15	48

9. táblázat
Az igazgatók és az alacsonyabb beosztásban lévők tulajdonszerzései 1989 után

A tulajdonszerzés módja	Igazgató és helyettese	Alacsonyabb beosztású	Összesen
A privatizálás során korábbi munkahelye vagy egy része tulajdonosa lett	9	4	13
Privatizált javak adásvételével jutott vállalatának vagyonához	1	1	2
Vállalatot alapított, de a privatizálásban részt véve is növelte a vagyont	2	10	12
Vállalatot (vállalatokat) alapított	7	12	19
Nem értékelhető	1	1	2
Összesen	20	28	48

10. táblázat
A tulajdonszerzés módjai és az életút fordulópontjai közötti kapcsolat

Megnevezés	Privatizáció	Vállalat alapítása
Párttagság	gyakrabban párttag	gyakrabban pártonkívüli
Beosztás	gyakrabban igazgató	gyakrabban beosztott
Szektorváltás	gyakrabban maradt végig a szocialista szektorban	gyakrabban lépett át már a szocializmusban a magánszektorba

kitartó, túlnyomó részben párttag igazgatók és helyetteseik inkább a privatizálással vagy a privatizálásban is részt véve, az állami-szövetkezeti szektort gyakrabban elhagyó és ritkábban párttag volt beosztottak pedig elsősorban új vállalatok alapításával szereztek tulajdont, amit nemritkán a privatizálásban is részt véve növeltek (9. táblázat).

Mindezek alapján – *nem feledve a kevert eseteket* – a 10. táblázatban összefoglaltuk a tulajdonszerzés módjai és az életút fordulópontjai közötti jellegzetes kapcsolódásokat, együttmozgásokat (típusokat).

Néhány következtetés

A ma sikeres magyar nagyvállalkozók életútja és így felhalmozott tudása számos közös elemet tartalmaz: többségük felsőfokú végzettséggel rendelkezik, a nagyobb szervezeti egységek irányításában, a költségek és a hasznok összehasonlításában, a vállalati tervezésben, a korábbi piaci kapcsolatok hasznosításában szerzett a szocializmus után is hasznosítható készségeket. Elemzésünk nem igazolta egyik vizsgált hipotézis kizárólagos érvényességét vagy érvénytelenségét. *A felhalmozott tudás, készségek és kapcsolatok alapján jórészt hasonló nagyvállalkozók több felől és különböző módon léptek be ebbe a társadalmi csoportba:* szép számban találtunk olyanokat, akik a nyolcvanas években átléptek a magánszektorba és 1989 után kisvállalkozóból lettek nagytőkésé (1. hipotézis), de jó néhány volt állami vállalati, nagyszövetkezeti közép- és felsővezetőből lett nagytulajdonossal is készült interjú (2. hipotézis).⁷

Fontos tanulság viszont, hogy a párttagság (vagy párton kívüliség) által befolyásolt vállalati előmenetel, valamint a magángazdaságba való átlépés idejének és módjának eltérései miatt az általunk vizsgált nagyvállalkozók különböző eséllyel vettek részt a privatizációban. Az állami-szövetkezeti szektort a szocialista rendszer összeomlása előtt elhagyók inkább vállalatot alapítottak, a szektorban végig kitartó, többnyire párttag középvezetők és igazgatók pedig gyakrabban szereztek meg korábban állami tulajdonú vállalatokat.

A *több felől* érkező nagytulajdonos-vállalkozóknak nemcsak a tulajdonszerzési esélyei és módszerei különböztek, de a tulajdon sikeres *működtetése* során is eltérő harcmódot alkalmaztak. A magánosítás során vagyont szerzők legfontosabb feladata a jellemzően válságban levő vagy növekedésében megtorpant közép- és nagyvállalatok *helyzetének stabilizálása*, majd a termelési szerkezet átalakítása és a növekedés újraindítása volt. A (kis)vállalatokat alapítóknak pedig a *kiugróan gyors növekedés* piaci és pénzügyi feltételeit kellett megteremteni. A tulajdon sikeres *működtetésének* bemutatása azonban már egy következő cikk tárgya.

Hivatkozások

- ÁRVA LÁSZLÓ [1995]: Külföldi tőkeberuházások Közép-Kelet Európában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BENACEK, V. [1995]: Small Businesses and Private Entrepreneurship during Transition. Eastern European Economics, március-április, 39–75. o.
- BOROS KÁROLY [2000]: Arckép: Széles Gábor vállalkozó. Demokrata, 21. sz.
- BRADA, D. J. –SINGH, I. [1999]: Corporate Governance in Central Eastern Europe: Case studies of Firms in Transition. M. E. Sharpe, Armonk, New York, London, England.

⁷ Hasonló következtetésre jutott Szalai Erzsébet: „Azt vizsgáltam, hogy a vállalkozások történetét egy lassú, már a rendszerváltás előtt megindult szerves építkezés vagy privatizáció útján történő gyors kitörés, felfutás, vagy pedig a kevert stratégia jellemzi-e inkább. Azt találtam, hogy a húsz vállalkozásból tíz története az utóbbival, vagyis a kevert stratégiával írható le leginkább. Ez azt jelenti, hogy a vállalkozó már a rendszerváltás előtt megindította vgmk-ját, gmk-ját, kisvállalkozását, ez a rendszerváltásig szép lassan fejlődött, majd a privatizáció folyamatába való bekapcsolódással terebélyesedett a vállalkozás valódi nagyvállalkozássá. Öt vállalkozásra a lassú, szerves, ugrások nélküli fejlődés, ötre a privatizáció nyomán valószínűletes volt jellemző. (Szalai [1997] 1085. o.)

Kolosi Tamás kutatási eredményei is hasonlóak: „A jelenlegi magyar nagytőkések alapvetően a nyolcvanas évek kettős társadalmi tagozódásának gazdasági vezető rétegéből kerültek ki. Vagy valamilyen állami tulajdonú vállalat gazdasági vezetői voltak korábban, vagy már a nyolcvanas években önálló vállalkozásokat indítottak, illetve részt vettek a második gazdaságban – vagy pedig mindkét motívum szerepet játszott a nagyvállalkozóvá válásukban. E három nagy tipikus vállalkozói csoport alkotja napjaink nagyvállalkozóinak háromnegyedét.” (Kolosi [2000] 149. o.)

- BRUCAN, S. [1997]: A megkísértés hat folyosója. Korunk, 3. sz. 21–32. o.
- CHANDLER, A. D. JR. [1966]: Strategy and structure Chapters in the history of the American industrial enterprise. Anchor Books Doubleday and Company, Garden City, New York.
- FRYDMAN, R.–MURPHY, K.–RAPACZYNSKI, A. [1996]: Az elvtársi arcú kapitalizmus. Magyar Hírlap, március 8. 9. o.
- GAZSÓ L. FERENC [2000]: Parragh László vállalja az országos kamarai megmérettetést. Csak háromévesnyi időnyerést! Üzleti 7, július 31.
- HAMAR JUDIT [1998]: A multinacionális vállalatok szerepe a magyar gazdaságban. Külgazdaság, 3. sz. 32–52. o.
- HANKISS ELEMÉR [1989]: Kelet-európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KOLOSI TAMÁS [2000]: A terhes babapiskóta. Osiris Zsebkönyvtár, Osiris, Budapest.
- KOLOSI TAMÁS–SÁGI MATILD [1997]: Az új tőkésosztály megítélése. Megjelent: *Hankiss Elemér–Matkó István* (szerk.): A tulajdon kötelez. Az új tőkésosztály társadalmi szerepéről. A TÁRKI tanulmányával. Figyelő, Budapest.
- KÖHEGYI KÁLMÁN [1998]: A kisvállalkozói szektor tagolódása. Közgazdasági Szemle, 3. sz. 261–276. o.
- KUCZI TIBOR [2000]: Kisvállalkozás és társadalmi környezet. Replika Könyvek 5. Replika Kör, Budapest.
- LAKI MIHÁLY [1998]: Kisvállalkozás a szocializmus után. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- LAKI MIHÁLY [2000a]: Az ellenzéki pártok gazdasági elképzelései. A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok. Hetedik kötet, Szerkesztette: *Bozóki András*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 593–627. o.
- LAKI MIHÁLY [2000b]: Elhúzódozó privatizációk (A tulajdonviszonyok fokozatos átalakulásáról). Műhelytanulmányok, 7, Új sorozat. Az MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpontja, Budapest.
- LÁNYI ANDRÁS [1996]: Valahol megint utat veszítettünk. Liget könyvek, Budapest.
- MANCHIN RÓBERT–SZELÉNYI IVÁN [1986]: Szociálpolitika az államszocializmusban, Piac, redistribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai társadalmakban. Medvetánc, 2–3. sz. 69–113. o.
- MOLNÁR PATRÍCIA [2000]: A Zsolnay-gyár és a Zsolnayak. HVG, december 16. 104–108. o.
- RÓBERT PÉTER [1999]: Kikből lettek vállalkozók? A vállalkozóvá válás meghatározói tényezői Magyarországon a kommunizmus előtt, alatt és után. Közgazdasági Szemle, 5. sz. 403–428. o.
- RÓNA-TAS ÁKOS [1997]: The Great Surprise of the Small Transformation The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary. The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- STANISKIS, J. [1991]: Political Capitalism in Poland. East European Politics and Societies, Vol. 5. No. 1. 127–144. o.
- STARK, D. [1994]: Új módon összekapcsolt régi építőelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban I–II. Közgazdasági Szemle, 11., 12. sz.
- STARK, D. [1996]: Recombinant Property in East European Capitalism. American Journal of Sociology, Vol. 101. No. 4. 923–1027. o.
- SZALAI ERZSÉBET [1981]: Kiemelt vállalat – beruházás – érdek. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZALAI ERZSÉBET [1997]: Kaleidoszkóp. A nagyvállalatok, nagyvállalati vezetők és a nagyvállalkozók megújulási készségéről. Közgazdasági Szemle, 12. sz. 1075–1090. o.
- SZELÉNYI IVÁN [1992]: Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZELÉNYI IVÁN–EYAL, G.–TOWNSLEY, E. [1996]: Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai, I–II. Politikatudományi Szemle, 2. sz. 7–31. o., illetve 1996. 3. sz. 7–33. o.
- TELLÉR GYULA [1999]: Hatalomgyakorlás az MSZP–SZDSZ koalíció idején. Kairosz Kiadó, Budapest.
- VISSZATÉRT ELITUTÓDOK ... [1996]: Visszatért elitutódok. Alma a családfáról. HVG, december 21. 133–137. o.